

ru. Takvo, naizgled jednostavno provedivo rješenje bilo je presudno za uspjeh istraživanja jer je znanstvenike odvratilo kako od preopćenitih rasprava o jedinstvenim i općim liberalnim načelima tako i od pre naglašavanja specifičnosti liberalizma u pojedinim zemljama. Zato ova knjiga u najboljoj maniri socijalne historije pokazuje njezine domete i prednosti, razlažući liberalizam ne samo kao politički program i pokret već u krajnjoj liniji kao socijalni fenomen organski vezan uz društvo u kojem se razvija. Takav pristup važan je zbog činjenice što se o liberalizmu često raspravlja na historiji neprimjeren način. Preciznije rečeno, on se razmatra pretežno na ideološkoj razini, a da se ne analiziraju konkretna postvarenja liberalnih ideologema. Tako se liberalne težnje vrednuju na temelju proklamiranog, a ne i ostvarenog. Nije potrebno upozoravati kako je u gotovo svim evropskim zemljama postojao veći ili manji nesklad između općeprihvaćenih liberalnih ideja i konkretnih poteza liberala u praksi. Upravo taj nerazmjer upućuje na socijalnu strukturiranost liberalizma. Na kraju, moglo bi se rezimirati kako je liberalizam u ovoj knjizi interpretiran kao složena i ambivalentna pojava obilježena emancipatorskom tendencijom ka slobodama i napretku za sve ljude, ali i ekskluzivnošću koja dopušta da liberalni ideal bude dostupan isključivo građansko-plemičkoj eliti. Tako su se proklamirane slobode i prava podvojile na one u sadašnjici, predviđene samo za elitu, i one u budućnosti, dostupne i nižim društvenim slojevima koji će uslijed općeg napretka steći preduvjete (imetak, obrazovanje) potrebne da steknu slobode i prava.

Iskra Iveljić

**BÜRGERTUM IM 19. JAHRHUNDERT. DEUTSCHLAND
IM EUROPÄISCHEN VERGLEICH, I—III**, ur. Jürgen Kocka, München 1988,
Deutscher Taschenbuch Verlag.

Svesci o »Građanstvu u 19. stoljeću i Njemačkoj u evropskoj usporedbi« pokušavaju odgovoriti na pitanje što je zapravo »građanstvo« koje obilježava evropsko 19. stoljeće, od kojih se slojeva sastoji, što je to »građansko društvo« i što je »građanski način života«. Zbog različitosti društvenih struktura, geografskih i političkih prostora te povijesnih ritmova, odgovori sudionikâ međunarodnoga projekta su vrlo različiti i baš zbog toga nam mogu posredovati dragocjene spoznaje. U središtu pažnje su posebna obilježja njemačkoga građanstva, ali uvijek u usporedbi s drugim, najviše zapadnoevropskim zemljama.

Splet problema je vrlo širok, i to kronološki (od 18. stoljeća do 1918) i prema istraživačkim pitanjima. O rezultatima već sada postoje različita mišljenja pa je upravo u toku međunarodna diskusija na znanstvenim skupovima a ima već i reakcija u nekim izdanjima. Moj izvještaj ne može obavijestiti o svim novim aspektima što ih je izložio ovaj projekt. Zato sam se odlučila na kratki sažetak onih pitanja za koja smatram da su najzanimljivija za istraživanje građanstva u Hrvatskoj u 19. stoljeću. Kao orijentacija poslužio mi je uvodni tekst J. Kocke koji nije samo urednik ovih svezaka

nego duša cjelokupnog međunarodnog projekta Bilfeldskog središta za interdisciplinarna istraživanja. Zato su njegova iskustva vrlo široka, dobro poznata u evropskoj historiografiji koja se bavi društvenim strukturama, ali dijelom i osporavana.

Osnovno je dakle pitanje što je »građanstvo«. U svakom slučaju jezgre su mu »buržoazija« (veliko poduzetničko građanstvo) i građanska inteligencija (Bildungsbürgertum) koji čine zajedno sa svojim obiteljima jedva 5% stanovništva razvijenih zemalja Evrope. Ako u »građanstvo« ubrojimo i masu malih samostalnih poduzetnika (trgovaca, obrtnika i zaposlenih u različitim službama), onda bi taj dio stanovništva iznosio u drugoj polovici 19. stoljeća najviše 15%. Međutim u vezi s usponom »buržoazije« i građanske inteligencije, ove »male egzistencije«, koje su do 19. stoljeća bile značajni dio gradskoga »građanskog staleža«, dospijevaju na margine »buržoazije« kao »malo-građanski« slojevi ili »srednji stalež«. Postoje još neke kategorije za koje se ne može općenito reći pripadaju li građanstvu ili ne. To su primjerice oficiri, činovnici, privatni namještenici, dakle posloprimci ovisni o tržištu rada. To je »novi srednji stalež« unutar kojega se pojedinci trude da se ugledom i načinom života uključe u građanstvo.

Diskusija zacijelo nije odgovorila na pitanje što je zajednički nazivnik za pojam »građanstvo« jer, kako Kocka rezimira, to nije mogao biti klasni položaj. Naime jedni su kao industrijalci, veliki trgovci, direktori banaka, liječnici, advokati — samostalni a drugi kao suci, viši činovnici, inženjeri — namještenici. Osim toga pojedinci iz »građanstva« pripadaju različitim privrednim sektorima, granama i zanimanjima. Poduzetničko pak građanstvo nema naobrazbu koja obilježava inteligenciju. Stoviše građanstvo je vrlo različito i po društvenom porijeklu i po prihodima. Pokušaji opsežne literature da se definiira pojam »građanstvo« nisu dakle dali zadovoljavajuće rezultate. Nije zato slučaj da su rijetka istraživanja građanstva kao cjeline. Brojniji su rezultati o pojedinim kategorijama građanstva (poduzetnicima, odvjetnicima) ili o pojedinim aspektima (obrazovanje, liberalizam) nego o građanstvu kao takvom. Primjerice poljski historičari istražuju probleme »buržoazije« (poduzetnika, kapitalista) i posebno »inteligencije« (učitelja, svećenika) te maloga građanstva, a i u Čehoslovačkoj te u sjevernoj Evropi jedva da je građanstvo kao takvo tema istraživanja. Pojam *middle class* (srednja klasa) na anglo-američkom području ne utječe na objedinjenje istraživanja »buržoazije« pa se *businessmen, professionals, civil servants* (poslovni ljudi, pripadnici različitih profesija, činovnici) istražuju zasebno a pritom se više piše o »elitu« ili »gornjim klasama« nego o »srednjima«. Kocka kaže da je zapravo orijentacija prema istraživanju građanstva u cjelini češća u Njemačkoj i Srednjoj Evropi nego drugdje iako nije sama po sebi dana.

Istraživačka grupa o kojoj je ovdje riječ imala je znatne poteškoće pri međunarodnoj usporedbi zbog postojanja različitih pojmova u pojedinim jezicima. Primjerice prijevod njemačkog pojma *Bildungsbürgertum* pokazao se nemogućim jer nije adekvatan pojmu »inteligencija« a ni drugim sličnim pojmovima u zapadnim jezicima. No kakve god bile poteškoće pri obuhvatom istraživanju građanstva, valja imati na umu da u društvenom i poli-

tičkom jeziku 19. stoljeća postoje pojmovi: građanin, građanski stalež, građanstvo, građanska klasa, građansko društvo i sl. Prema tome socijalno-historijski pristup povijesnim činjenicama pretpostavlja tematiziranje građanstva kao cjeline. Zato su, prema Kocki, nužna »makrohistorijska« pitanja o »podruštvovljenju« u 19. stoljeću u vezi s nastankom »socijalnih klasa«, njihove svijesti o zajedništvu, unutrašnje povezanosti i sposobnosti kolektivnih postupaka. Ni jedan istraživač ne dvoji da građanstvo ili njegov određeni dio bitno utječe na proces modernizacije u 19. stoljeću. Zato proučavanje građanstva može posredovati uvid u preobrazbe i proturječnosti cijeloga društva što ga obilježava građanstvo svojim načinom života te ekonomskim i kulturnim usmjerenjem. Za njemačku sredinu posebno je interesantno to što se pretpostavlja da je pojava njemačkog fašizma povezana s osobinama i slabostima građanstva i građanskog života u 19. stoljeću.

Međunarodna diskusija bavi se i »socijalnim frontama« i pita se kako se oblikovao identitet građanstva kao društvene formacije u kritičkom razgraničenju prema privilegiranom plemstvu i monarhijskom apsolutizmu, a na temelju njegove utopijske ideje o »građanskom društvu« slobodnih i jednakih ljudi. Isto tako riječ je o razgraničenju »prema dolje«, prema »malim ljudima«, puku, »proletarijatu«, radničkom pokretu.

Zanimljivo je istraživanje strukture iz koje nastaje moderno građanstvo, odnosno njegovo samorazumijevanje u pojedinim etapama kretanja od »građanina« kao poštenog i slobodnog posjednika u gradu (Stadtbürger) do »državljanina« (Staatsbürger) kao pojma koji nadilazi grad, stalež pa i klasu, da bi se naposljetku pojavila i građanska »klasa«. Ovim pojednostavnjenjem vrlo složenog razvoja želim samo istaknuti da pojam »građanstvo« ima u 19. stoljeću različite sadržaje u pojedinim razvojnim fazama i dijelovima Evrope.

Spomenuti međunarodni projekt obraća znatnu pažnju kulturi kao bitnom činitelju konstituiranja i samorazumijevanja »građanstva«, i to individualnom stvaralaštvu, racionalizaciji načina života, težnji za kreativnim ispunjenjem osobnih i zajedničkih zadaća, udruživanju, isticanju obrazovanja umjesto religije, odnosu prema visokoj kulturi (literaturi, umjetnosti, muzici) te poštovanju znanosti, novim normama obiteljskoga života. Čini se da su važni istraživački rezultati prema kojima se novo građanstvo temeljito razlikuje od staleškoga, gradskog građanstva pa mu se štoviše suprotstavlja, ali ipak nasljeđuje njegovu tradiciju samouprave i slobode, radne discipline i udruživanja. Neki se autori bave i nacionalnim suprotnostima odnosno konfesionalnim razlikama (u Njemačkoj) kao smetnji za konstituiranje građanstva, a i ideologijama koje služe učvršćenju njegova jedinstva što ga, uz ostalo, posređuje i nova historijska znanost svojom mješavinom ideološke afirmacije identiteta građanstva i kritičkog pristupa zbilji. Važan je i problem u kojoj mjeri, kako i pod kojim uvjetima građanska kultura može obuhvatiti ostale društvene slojeve. Očigledno se u vezi s povišenjem životnog standarda i proširenjem općega školovanja taj proces ubrzava, ali građanska kultura ipak zadržava svoju ekskluzivnost zbog suprotnosti između grada i sela, klasnih napetosti, feudalnih tradicija a u zaostalim zemljama i zbog nedostatka komunikacija i polaganog ritma modernizacije.

U vezi s »građanskim društvom« istraživačka grupa je ispitivala značaj različitih pojava od poduzetničkog ponašanja, preko obrazovanja do položaja ženâ. Raspravljalo se o prosvjetiteljskom pojmu »građansko društvo« (civilno društvo) i njegovim praktičnim oblicima. Pitanje je u kojoj je mjeri provedeno u život ekonomske, političke i društveno uređenje na načelu pravno regulirane osobne slobode prema pravilima razuma. Riječ je o različitim aspektima društva koje regulira ekonomiju putem tržišta te ograničava moć države njezinim pretvaranjem u pravnu i ustavnu državu koja ovisi o javnom mišljenju i volji zrelih građana i reprezentativnim ustanovama.

Istraživačka grupa imala je teškoće i s prijevodom njemačkog pojma *Bürgerlichkeit* što ga ovdje opisujem zacijelo problematičnim pojmom »građanski način života« koji mi se čini prikladnijim od pojma »pripadnost građanstvu«. Pitanje je može li se taj pojam tako shvatiti da se gotovo izjednači s pojmom »modernitet«. Neprilike je izazivalo i dvostruko značenje pojma »građanin« u smislu *bourgeois* i *citoyen*. Jednodušnost je vladala u mišljenju da je liberalizam u 19. stoljeću najviše utjecao na ostvarenje programa građanskog društva i da koncepti »građansko društvo« i »građanski način života« zbog svoje širine i složenosti više koriste interdisciplinarnom osmišljavanju teme nego samo pozivanje na građanstvo kao društvenu formaciju. Neki smatraju da pojam »građansko društvo« još i danas sadrži utopijsku komponentu jer se u praksi njegov program nigdje nije potpuno ostvario. Umjesto zamisli ranih liberala o društvu »srednjeg staleža« bez velikih razlika u imetku i obrazovanju, razvilo se prodorom kapitala i njegovom koncentracijom, industrijskom revolucijom i velikim poduzećima, društvo s novim golemim ovisnostima i konfliktima, dakle klasno društvo dominantne buržoazije na temelju ekonomske nejednakosti i ovisnosti što su utjecale na cijeli društveni život, dok je mehanika tržišta i konkurencije prepuštena sama sebi još zaoštravala te društvene nejednakosti i radala ideologiju postgrađanskog, socijalističkog društva. Sumrak socijalizma u posljednjim desetljećima utjecao je zacijelo i na interpretacije ove grupe. Neki smatraju da je socijalizam sa svojom kritikom »moderne« zapravo nastavak građanskog načina života drugim sredstvima. Uostalom dominacija buržoazije nije se potpuno ostvarila (primjerice u Njemačkoj). Raspravljalo se i o promjenama građanskoga društva od kraja 19. stoljeća koje su osigurale njegovo održanje. Zanimljiva je i diskusija o emancipaciji ženâ. Je li to jedan od glavnih principa liberalnoga građanskog društva ili se unutar njega ta emancipacija uopće ne može provesti u život?

Važno mjesto u istraživanju ima periodizacija povijesti građanskog društva posebno u Njemačkoj. Uočavaju se tri razdoblja: uspon od kraja 18. stoljeća do četrdesetih godina 19. stoljeća, kulminacija i preokret od četrdesetih do sedamdesetih godina 19. stoljeća te »defenziva« u razdoblju do I. svjetskog rata. Pritom se zapaža vrlo brzo mijenjanje društvenih struktura i intenziteta pri ostvarenju modela građanskog društva. U Njemačkoj su kočnice tom razvoju najprije snažni predgrađanski elementi (aristokracija, vojni vrhovi i tradicionalno birokratsko vodstvo »odozgo«). Nakon

snažnog prodora »puka«, prije svega radnikâ, dominantna ideologija građanstva više nije »lijeva« nego u procesu »deliberalizacije« postaje »desna«.

Unatoč velikim poteškoćama u radu istraživačke grupe, brojni su rezultati kada je riječ o posebnosti njemačkoga »građanskog načina života« i njegovoj »evropskoj usporedbi«. Pritom je očigledno da se razvijenije evropske zemlje više razlikuju po strukturi građanstva nego po karakteru industrije. U usporedbi sa zapadom, njemačko je poduzetničko građanstvo u zakašnjenju, dok je snažno u odnosu prema istoku i jugu. Njemački pojam »Bildungsbürgertum« ne postoji na »istoku« a niti u sjevernoj Evropi jer je tamo veliki dio inteligencije kritički raspoložen prema buržoaziji i birokraciji i pripada više malom građanstvu. Značajno je također što njemačka buržoazija dijeli političku moć s plemstvom u većoj mjeri negoli francuska ili engleska, ali manje nego poljska, mađarska i ruska buržoazija. Povezivanje plemstva i krupne buržoazije u Britaniji, Francuskoj i Italiji temelji se prije svega na građanskom načinu života, dok u Njemačkoj, Austriji i Rusiji prevladava plemićka tradicija. Zračenje i integracijska snaga njemačkoga građanstva znatno je slabija nego u Francuskoj ili Engleskoj i ono zato mnogo manje utječe na malo građanstvo i ostaje izolirano od društvene cjeline. Njemačka je osobina i značaj njemačkoga liberalizma koji se za razliku od francuskog rijetko suprotstavlja birokraciji i svemoći države pa i tradiciji reformi »odozgo«. Iako je teza o »posebnom putu« njemačkoga građanstva u mnogome revidirana, ona se u bitnim dijelovima održala jer karakter odnosa plemstva i buržoazije pokazuje slabost ove potonje i njezinu relativno skromnu integracijsku snagu. Tako se objašnjavaju negrađanska obilježja građanskog društva, pogotovu premoć birokracije u Njemačkom Carstvu.

Uz ovaj sažetak, po mom mišljenju, najzanimljivijih osnovnih rezultata Bilefeldskoga projekta o građanstvu, potrebno je obavijestiti još i o zaključcima nekih autora koji su poticajni za naša istraživanja. Kada je riječ o strukturi građanstva, na prvom je mjestu prilog poznatoga britanskog historičara E. Hobsbawma o britanskim *middle classes* koje za razliku od njemačkoga građanstva i uopće onoga u srednjoj i istočnoj Evropi nemaju zadaću da likvidiraju staleško uređenje, stvore nacionalnu državu ili privredno ustrojstvo usmjereno prema tržištu jer britansko društvo već u 18. stoljeću više nije »feudalno«. Definicija pojma *middle class* nije moguća jer je razgraničenje prema gore i dolje maglovito a pod tim se pojmom obuhvaćaju različite građanske grupe između plemstva i sitnoga građanstva, odnosno radničke klase, koje se međusobno znatno razlikuju, ali imaju i zajednička obilježja koja čine podlogu njihove socijalno-ekonomske homogenosti u smislu »ideal-tipske figure« industrijskoga kapitalizma. Ostaje dakako otvoreno pitanje jesu li britanske *middle classes* ista društvena formacija kao srednjoevropsko građanstvo. Što se tiče ekonomskih ideja vodilja i liberalizma uopće, od polovice 19. stoljeća u njima nema razlika između plemstva i poduzetničke buržoazije.

H. Kaelble se bavi golemim razlikama između njemačkoga i francuskoga građanstva 1870—1914. Krupna buržoazija u Njemačkoj još uvijek je dijelila moć s plemstvom i zato je politički slabija od one u Francuskoj koja

je mnogo jedinstvenija kao socijalna klasa. Upletanje države u građansko društvo u Njemačkoj je neusporedivo jače nego u Francuskoj pa slabi buržoaziju kao klasu a društveni okvir njemačke buržoazije u velikoj mjeri koči liberalna strujanja. U Francuskoj nema »feudalizacije« krupne buržoazije kao u Njemačkoj u smislu njezina priklona vrijednostima i životnom stilu plemstva i stvaranja »feudalnokapitalističkoga« gornjeg sloja. (Valja spomenuti da se neki autori ne slažu s tezom »feudalizacije«.) Kaelble upozorava da su društveni slojevi, iz kojih nastaje buržoazija u Francuskoj drugačiji nego u Njemačkoj. S obzirom na to da je Francuska malograđanska zemlja, pa postoje neke sličnosti sa socijalnim strukturama u Hrvatskoj, zanimljiva je ocjena položaja ekonomski samostalnoga »maloga građanstva« i poljoprivrednika koji su u Njemačkoj brojčano i kao dio društva znatno slabiji nego u Francuskoj i u mnogome se po životnom položaju ne razlikuju od radništva. Zato su i mentaliteti što ih obilježava ekonomska samostalnost slabiji u Njemačkoj nego u Francuskoj.

M. Meriggi pokušava uspoređivati talijansko i njemačko građanstvo. Između ostaloga ističe siromaštvo talijanskoga društva gdje ni viši slojevi nisu vrlo bogati i zato zemljoposjed ima posebno značenje. Specifičnosti talijanskoga građanstva ovise o polaganom toku modernizacije zbog čega je ono dugo samo »srednji stalež« u političko-moralnom smislu i nema čvrst položaj u sistemu proizvodnih odnosa. »Humanističko građanstvo« sastoji se od grupa lokalnih moćnika povezanih samo putem sudjelovanja u javnom životu. Naposljetku talijansko je građanstvo ipak uspjelo da izbori utjecaj na državu za razliku od njemačkoga koje je krajnje ovisno o monarhijsko-autokratskoj državi.

Od ostalih priloga valja spomenuti izvještaj o nekim pitanjima građanstva u Austriji od E. Bruckmüllera i H. Stekla (o građanskim formacijama uz neke kvantitativne podatke, o kulturnom identitetu austrijskoga građanstva, o konstituiranju građanstva putem udruženja, o njegovu sudjelovanju u političkom životu i odnosu prema »nacionalnom pitanju«) zatim, nažalost umrlog, poznatog ekonomskog historičara G. Ránkia (kojemu su ovi svesci i posvećeni) o razvoju mađarskoga građanstva od 18. do 20. stoljeća. Ovdje je interesantan uvid u strukturu građanstva u odnosu prema plemstvu. Autor smatra da se zasada ne može dati temeljiti odgovor na pitanje po čemu se mađarsko građanstvo razlikuje od zapadnoevropskog i da je zato nuždan široki istraživački plan. Zanimljiv je prilog W. Długoborskog o poljskom građanstvu prije 1918. s obzirom na različite uvjete njegova razvoja u pojedinim rascjepkanim dijelovima Poljske.

Drugi dio prvog sveska nosi naslov »građansko društvo i građansko pravo«. J. Keane piše o teoretičarima koji utječu na stvaranje spoznaje o razlikovanju građanskog društva i države od 1750. do 1850. Riječ je i o fazama preobrazbe tradicionalnoga koncepta *societas civilis* u toku nastajanja pluralističkoga građanskog društva neovisnog od države, koje same sebe organizira. D. Grimm objašnjava »temeljna prava« u vezi s nastankom građanskoga društva, tj. ona koja više nisu »slobode« vezane za privilegirani državni status ili pripadnost korporaciji nego načelno pravo pojedinaca i imaju univerzalno značenje. Autor identificira četiri grupe »temeljnih pra-

va»: slobodu osobe i privatne sfere, komunikacijsko područje s obzirom na slobodu savjesti, mišljenja, štampe, udruživanja i skupljanja; slobodu u ekonomskom životu, tj. s obzirom na vlasništvo, ugovaranje i obrt; te pravna (ne socijalna) »jednakost u slobodi«. Na kraju ovoga sveska nalaze se priloge dviju autorica o neravnopravnom položaju žena u Njemačkoj, Francuskoj i Engleskoj s obzirom na njihov pravni položaj.

U drugom su svesku na prvom mjestu priloge pod naslovom *Wirtschaftsbürger — Bildungsbürger*. Pažnju zaslužuje rad J. Cassisa o tom pitanju u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj oko 1900. uz ostalo i zbog pitanja strukture građanstva. On spominje danas već klasičnu knjigu A. Daumard o pariškoj buržoaziji 1815—1840. koja poznaje pojmove: financijska aristokracija, visoka buržoazija, dobra buržoazija (dobro stojeća), srednja buržoazija i sitna buržoazija (*bourgeoisie populaire*), dok se u Engleskoj »srednje klase« dijele u gornju srednju klasu, srednju srednju klasu i u nižu srednju klasu, a u Njemačkoj se razlikuje krupna buržoazija, buržoazija, sitna buržoazija a usto još i posjedovna i intelektualna (*Besitz-und Bildungsbürgertum*). U sve tri zemlje postoji »elita«, posebni viši sloj koji na kraju 19. stoljeća obuhvaća najviše krugove građanstva i aristokracije, odnosno stvara »vladajuću klasu« kao skupinu ekonomskih, političkih i upravnih elita, pa autor raspravlja o njihovoj ekonomskoj moći, društvenom prestižu i političkom utjecaju. Uz članke o pitanjima poduzetništva nalazimo i one o inteligenciji. Primjerice H. Sigrist piše o odvjetnicima kao pripadnicima građanstva i o njihovoj posredničkoj ulozi a K. Jarausch o »neslobodnim« akademskim profesijama.

Pod naslovom *Verbürgerlichung-Entbürgerlichung* nalazimo priloge o odnosu buržoazije i radničke klase H. Zwahra, o »građanskom udruženju« buržoazije a i radnika piše C. Eisenberg a o namještenicima, na marginama građanstva, M. König. Treba izdvojiti prilog H. G. Haupta o malom i velikom građanstvu u Njemačkoj i Francuskoj na kraju 19. stoljeća jer pokušava odgovoriti na neka bitna pitanja u vezi sa strukturom građanstva: pripada li malo građanstvo građanstvu ili je to posebna društvena formacija? Što dijeli male majstore i trgovce od posjedujućeg i obrazovanoga građanstva? Jesu li oni ujedno i »buržuji« i »puk«? O razgraničenju prema »gore« piše W. Mosse uspoređujući odnos plemstva i buržoazije u nekim evropskim zemljama. Poticajan je prilog W. Jacobeita o selu i seoskom stanovništvu u Njemačkoj u građanskom 19. stoljeću. On se bavi društvenim strukturalima na selu koje se približavaju građanstvu te raslojavanjem seljaštva. Na kraju ovoga dijela ima više članaka o židovskoj manjini u građanskom društvu.

Posljednji, treći svezak počinje s problematikom građanskih mentaliteta i kulture. U članku o njemačkom građanskom načinu života (*Bürgerlichkeit*) s naglaskom na kulturi kao simboličkoj praksi, W. Kaschuba piše o građanskom društvenom i kulturnom statusu i životnom stilu. Nastoji dati prilog pitanju u čemu je građanska kvaliteta kulture, a ona već može postojati u društvu koje još nije građansko, i kako u građanskom samorazumijevanju upravo načelo širenja kulturnih vrednota postaje značajna motivacija. Zacijelo su važna pitanja socijalnoga sadržaja kulturnih modela i kulturne

prakse povezane s građanskim shvaćanjem »napretka« i moderniteta. Valja također upozoriti na članak G. Motzkina o sekularizaciji, građanstvu i intelektualcima u Francuskoj i Njemačkoj u 19. stoljeću sa središnjom temom o strategijama pomirenja religijskih i građanskih vrednota. Autor piše i o velikim razlikama s obzirom na to što protestantizam nije tako oštro kao katoličizam dijelio duhovno od svjetovnog područja. Bavi se i problemom identiteta katoličkoga građanstva i ulogom intelektualaca u vezi sa sekularizacijom.

U drugom dijelu trećega sveska riječ je o znanosti, literaturi i umjetnosti. G. Iggers, poznati historičar novovjeke evropske historiografije, ovdje sažima svoja istraživanja o ulozi društvene historije u Njemačkoj i Francuskoj od 1830. do 1918. i nastoji usporediti te dvije tradicije u građanskoj historiografiji i pokazati koliko je profesionalizacija historiografije i njezin tadašnji znanstveni karakter povezan s preobrazbama građanskoga društva. P. V. Hohendahl piše o građanskoj historiji književnosti i njezinoj ulozi pri jačanju njemačkog nacionalnog identiteta te ideologizacije nacionalne tradicije u interesu građanskoga nacionalizma. P. M. Lützel obavještava o evropskom historijskom romanu 1815—1830. kao o važnom činitelju za identifikaciju pojedinaca s građanskim društvom i njegovim vrednotama, a V. Vosskamp o obrazovnom romanu u Njemačkoj i Engleskoj.

Posljednji dio trećega sveska ima naslov »građanstvo u politici«. M. Hroch piše o građanstvu u nacionalnim pokretima i sažima rezultate svojih dotadašnjih istraživanja (vidi moj prikaz u HZ 1986, 337—9). D. Lange-wiesche, urednik ovdje recenziranog izdanja o liberalizmu, piše o liberalizmu i građanstvu u Evropi. Pritom definira liberalizam kao splet društvenih i političkih ideja te političkih pokreta »društvene grupe« građanstvo, ali upozorava i na širok spektar pojma »liberalizam« i »građanstvo«. Nastoji objasniti liberalizam s aspekta uvjeta i uzoraka djelatnosti njegovih nosilaca, pitanje njegovih pristaša i protivnika. Nakon nekih specifičnih problema, svezak svršava s dva članka o odnosu građanstva i grada, i to u vezi sa zapadnoevropskim i njemačkim primjerima u radu H. van Dijka, dok E. Kaczynska uspoređuje kongresnu Poljsku i Njemačku. Uz ostalo upozorava na složenost pojma »građanstvo« u poljskom i ruskom jeziku te na drugačiji karakter moderniteta i koncentracije građanstva u tim zemljama zbog krajnje primitivnih proizvodnih metoda i organizacijskih oblika.

U nas je usmjerenje prema historiji društva tek u svojim počecima. Zato ovi svesci mogu posredovati brojne spoznaje i pružiti inspiracije za istraživačka pitanja. U našoj »događajnoj« historiji još se uvijek proizvoljno upotrebljavaju brojni pojmovi bez pokušaja njihove definicije i sagledavanja njihovih povijesnih mijena. Koji je dakle sadržaj pojma »građanstvo« i »građansko društvo« u Hrvatskoj u pojedinim razdobljima 19. stoljeća? U našoj »događajnoj« historiji kultura pripada ili »tunelu« historije književnosti, umjetnosti, znanosti, školstva itd. ili je dodatak političkoj historiji. Spomenuti istraživački projekt pokazuje da se pojmovi u vezi s građanstvom ne mogu definirati samo na temelju ekonomsko-društvenih i političkih odrednica nego da imaju bitan kulturni sadržaj. Zato je pred nama zadaća da

istražujemo građanski sadržaj kulture i njezinu duboku povezanost s društvenim strukturama i političkim akcijama.

Ovi svesci dakle inspiriraju historičara za istraživanje strukture građanstva i karaktera građanskog društva i uopće društvenih odnosa u širem opsegu.

Mirjana Gross

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH